

## ગાંધીજીની આત્મકથામાં જીવન ઘડતરનું આલેખન

- કુંકણા નિરવાન સી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી પહેલા લખાયેલી આત્મકથાની વાત કરીએ તો તે કવિ નર્મદકૃત ઈ.સ. ૧૯૩૩માં લખાયેલી ‘મારી હકીકત’ છે. ત્યાર બાદ નારાયણ હેમચંદ્રે ‘હું પોતે’ આત્મકથા લખી છે. જે આત્મકથાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાય છે. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ ‘આત્મચરિત્ર’ નામે આત્મકથા લખી છે. તો શારદાબહેન મહેતાએ ‘જીવન સંભારણા’ આત્મકથા લખી છે. જેમાં સામાજિક સુધારાઓ અને ખાસ કરીને સ્ત્રી સેવા અંગેના વિચારો આપણને જોવા મળે છે.

ગુજરાતી આત્મકથા સાહિત્યમાં કવિ નર્મદની ‘મારી હકીકત’ થી લઈને આજના વર્તમાન યુગ સુધીની અનેક આત્મકથાકારોએ આત્મકથા લખી છે. જેમાં ક. મા. મુનશીકૃત ‘અડધે રસ્તે’, ‘સીધાં ચઢાણ’ અને ‘સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં’, ધૂમકેતુએ ‘જીવનપંથ’ અને ‘જીવન રંગ’ નામની બે આત્મકથા પ્રગટ કરી હતી. તેમજ ર. વ. દેસાઈએ ‘ગઈકાલ’ અને ‘મધ્યાહનના મૃગજળ’ એમ બે ભાગમાં આત્મકથા લખી છે. ચ.ચી. મહેતાએ ગઠરિયા શ્રેણીની આત્મકથાઓ લખેલી છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે ‘સ્મરણ યાત્રા’, ધનસુખલાલ મહેતાએ ‘આથમતે અજવાળે’, નાનાભાઈ ભટ્ટેએ ‘ઘડતર અને ચણતર’, પ્રભુદાસ ગાંધીએ ‘જીવનની પરીઠ’ વગેરે ઉત્તમ પ્રકારની આત્મકથાઓ આપી છે. જયશંકર સુંદરીએ ‘થોડા આંસુ થોડાં ફૂલ’, સ્નેહરશ્મિએ ‘મારી દુનિયા’, ‘સફલ્ય ટાણું’, ‘ઉઘડે નવી ક્ષિતિજ’ અને ‘વળી ફરી નવા શુંગ’ એમ ચાર ભાગમાં આત્મકથા લખી છે. તેમજ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે એકથી છ ભાગમાં આત્મકથા લખી છે. તેમજ રવિશંકર રાવળએ ‘ગુજરાતમાં કલાના પગરણ’ નામે આત્મકથા લખી છે. જેમાં તેઓએ તેમના જીવનના મહત્વના પ્રસંગોની ઘટનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. જે પ્રેરણારૂપ છે. તેમજ આપણને તેમાંથી શીખવાનું પણ મળે છે.

જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’માં આપણને વિશેષ રૂપે જીવન ઘડતર માટેની પ્રેરણા મળી રહે છે.

ગાંધીજીને સત્ય ખૂબ પસંદ હતું. અને તેમણે પોતાના જીવનમાં આનો પ્રયોગ પણ કર્યો એટલું જ નહિ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં આ તમામ સત્યના પ્રયોગો વિશે જણાવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય પ્રસંગોમાં ચોરીનો પ્રસંગ અને બ્રહ્મચર્યના પ્રસંગમાં પણ એમની સત્યનિષ્ઠાના દર્શન થતા જોવા મળે છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’ એ ગાંધીજીએ એમના જીવનમાં કરેલા પ્રયોગો અને મેળવેલા અનુભવો વિશેની લખેલી કથા છે. જેમાં તેમના બાળપણથી લઈને ઇ.સ.૧૯૨૦ સુધીની એમની જિંદગીને પ્રયોગ સ્વરૂપે વર્ણવી લીધી છે.

ગાંધીજીએ એમની આત્મકથાનું નામ ‘સત્યના પ્રયોગો’ અથવા ‘આત્મકથા’ એવું આપ્યું છે. ગાંધીજીએ જીવનભર સત્યના પ્રયોગો કર્યા અને સત્યના પ્રયોગો એમની આત્મકથા બની રહ્યાં. જીવનમાં હંમેશા સત્ય જ બોલોવું, સત્ય જ આચરણ કરવું એવું તેમનું આચરણ હતું. આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપરીક્ષણની બેવડી ધારે ચાલતું નિરૂપણ, સરળ સ્વભાવ અને સહૃદયતાથી ઊઘડતી જતી વાત, વિનોદ અને આવૃત્તિનો વિવેકપુરસ્સર વિનિયોગ એમની

આત્માકથામાં આપણને જોવા મળે છે. જેમાં સૌને વાચવા અને સમજવા માટે પણ સાદાઈ અને સરળ લાગે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે, “વાસ્તવિક રીતે આત્મકથા લખવાનો પ્રયાસ કરવાનો મારો હેતુ નથી મારે તો આત્મકથાને બહાને સત્યના મેં જે પ્રયોગો કરેલા છે. તેની કથા લખી છે. તેમાં મારું જીવન ઓતપ્રોત હોવાથી કથા એક જીવનવૃત્તાંત જેવી થઈ જશે. જેમકે મારા જીવનમાં પ્રયોગો સિવાય બીજું કશું જ નથી. તેથી સાચું છે કે આ વાર્તા આત્મકથાનો આકાર લેશે પરંતુ જો તેમાંથી પાને પાને મારા પ્રયોગો જ નીતરી આવે તો એ કથાને હું પોતાને નિર્દોષ ગણું”

આ રીતે જોતા એમના આલેખનમાં નિરૂપાયેલ સાદાઈ અને સરળતાના દર્શન આપણને થાય છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ જન્મથી માંડીને પોતે ૫૧ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી લખેલી જીવનકથા એમાં જોવા મળી છે. આત્માકથા લખવી કે નહીં એવી મનમાં થોડી અવઢવ અને કામની વ્યસ્તતા છતાં કેટલાક અંગત મિત્રોના આગ્રહને લીધે ‘નવજીવન’ સાપ્તાહિકમાં હપ્તે હપ્તે છપાયેલી આ કથા જોકે તેમના જીવનના અગત્યના છેલ્લા ૨૭ વર્ષને આવરી નથી લેતી તે છતાં આ ગ્રંથ એની વસ્તુ ભાષાશૈલી અને નિરૂપણને કારણે માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ પણ વિશ્વની સર્વ ભાષાઓમાં એક ઉત્તમ આત્મકથા તરીકે સ્થાન પામી ચૂકી છે. એક અંદાજ મુજબ વિશ્વની વીસેક જેટલી ભાષાઓમાં એના અનુવાદોની કુલ ૧૮,૬૧,૫૦૦ થી વધુ અને એની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિની. ૮,૮૩,૦૦૦ થી વધુ નકલો છાપઈ ચૂકી છે. જે એમની આત્મકથા અંગે લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે.

આ આત્મકથા ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં કરેલા પ્રયોગોની યથાતથ કહાની છે. આ પ્રયોગો સત્યાના છે અને લખતી વખતે જે સત્ય ગાંધીજી અનુભવે છે ત્યાંથી પરમ સત્ય જેને વિશે તેમને ઊંડી શ્રદ્ધા છે ત્યાં સુધી પહોંચવા સારું કરેલા પ્રયાસોની આ કથા છે. પોતે સિદ્ધ હોવાનો તેમણે કદી દાવો કર્યો નથી. આ એક સાધકની એવી કથા છે જેમાં તેમણે પોતાના જીવનની કિતાબને દુનિયા આગળ ધરી દીધી છે. આને પરિણામ કોઈ સિદ્ધ મહાપુરુષે જીવનમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓ કે તેમણે કરેલા કોઈ ચમત્કારોની આ કથા નથી પણ પ્રતિક્ષણ જાગ્રત રહીને કરેલી સાધનાની કથા છે. તેના આ ગુણને લીધે આ ગ્રંથ તેના વાચકના મનમાં માત્ર અહોભાવ પેદા કરીને અટકી જતો નથી. આત્મકથા પોતાના જેવી જ કોઈ વ્યક્તિ સત્યનું લક્ષ્ય આંખ આગળ રાખી અંતરાત્માને સાક્ષી રાખીને પ્રયાસ કરતી રહે તો જીવનમાં કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે એનો નમૂનો પૂરો પાડી વાચકને એવો પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’ સત્યની એક એક ટૂક સર કરતા પરમ સત્ય તરફ આગળ વધતા આરોહણની કથા છે.

ગાંધીજીને સત્યની પ્રતીતિ ગળથૂથીમાંથી છે. અપણે અપણા અસ્તિત્વ વીશે જેટલું ભાન હોય છે, તેવું ભાન ગાંધીજીને પોતે જેને સત્ય તરીકે ઓળખે છે. તેને વિશે છે, પરંતુ આપણું અસ્તિત્વ એ પરમ અસ્તિત્વનો એક અંશ જ છે. એનું ભાન આપણામાંથી ઘણાને નહિ હોય એટલું ભાન ગાંધીજીને સત્ય એ પરમ સત્યનો જ એક અંશ છે તે પરત્વે હતું. તેથી તેમનો સતત પ્રયાસ એ પરમ સત્યને પામવાનો છે. અને આ પ્રયાસ એમની આત્મકથાના આદિથી અંત સુધી પ્રતિબિમ્બિત થાય છે.

સત્ય વિશે ગાંધીજીની વ્યાખ્યા સરળ છે ‘જે વિચારો, તે ઉચ્ચારો’ અને ‘જે ઉચ્ચારો તે વિચારો’ મન વાણી અને કર્મની એક વાક્યતામાં એમને સત્ય લાગે છે. સત્યની આ સરળ વ્યાખ્યામાંથી જ એમની આત્મકથાની પારદર્શિતા પ્રગટે છે. ભાગ્યે જ બીજા કોઈ

આત્મચરિત્રમાં આપણને આવી પારદર્શિતા જોવા મળી શકે. આ પારદર્શિતા ગાંધીજી પાસે તેમની બધી અણઘડતા, મૂર્ખતા, ભીરુતા, વિષયાન્ધાતાને નિસંકોચપણે અભિવ્યક્ત કરાવે છે.

ગાંધીજી મોટાભાગે પોતે કરેલી ભૂલમાં કોઈ ભાગીદાર હોય તો તેમના નામનો ઉલ્લેખ કરવાનું તેઓ ટાળે છે. એમને બીજાને નીચે દેખવામાં રસ નથી, પણ હંમેશના માટે ઉપર ઉઠાવવામાં રસ છે.

સત્યદર્શન અને પરમ સત્યદર્શન ગાંધીજીને સારું આત્મદર્શન અને પરમાત્મા દર્શનના પર્યાયવાચી બની રહે છે. એટલે જ તો એમણે કહ્યું છે કે ‘સત્ય એજ મારો પરમેશ્વર’ એમ કહેનાર મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ માં. સત્યનિષ્ઠા ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી છે. જેમ કે સત્યના શોધકને રજકણથી પણ નીચે રહેવું પડે છે જગત આખું રજકણને કચડે છે. પણ સત્યનો પૂજારી તો રજકણ સુદ્ધા તેને કચડી શકે એવો અલ્પ ન બને ત્યાં સુધી તેને સ્વતંત્ર સત્યની ઝાંખી પણ દુર્લભ છે.

એટલે માણસ પોતે સત્યના માર્ગે ના ચાલે ત્યાં સુધી તેને ઈશ્વરનો અનુભવ પણ ન થઈ શકે. તેમણે કહ્યું છે કે સત્ય એજ ઈશ્વર છે. જે એમનો પર્યાય શબ્દ તરીકેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આપણે જોઈએ તો કોઈ પણ આત્મકથામાં સત્ય હકીકત રજૂ કરવામાં આવેલી હોય છે, તેમાં કલ્પનાતત્વને કોઈ અવકાશ હોતો નથી. તેમ છતાં મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મકથામાં આપણને જીવન જીવવા માટે એક વિશેષ ચાવી મળી રહે છે.

એમના જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં આપણને સત્યનિષ્ઠાનું દર્શન થાય છે. જેમાં બીડી પીવાનો પ્રસંગ, ચોરીનો પ્રસંગ, બ્રહ્મચર્યપાલન જેવા પ્રસંગોમાં એમના સત્યનિષ્ઠાના દર્શન થાય છે. તેમજ તેઓ એક સામાન્ય માનવીમાંથી મહાત્મા સુધી કઈ રીતે પહોંચી શક્યા તેનું આખું આલેખન એમની આત્મકથામાં અપણમને જોવા મળે છે જે પ્રેરણા મેળવીને આપણે પણ મહાત્માના પદ સુધી પહોંચી શકીએ એવી એમની આત્મકથા છે. એટલે જ તો તેમણે કહ્યું છે કે “જે એકને સારું શક્ય છે તે બધાને સારું શક્ય છે” એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે કોઈ પણ કાર્ય અશક્ય નથી પણ તેના માટે તત્પરતા અને પુરુષાર્થ કરવા જરૂરી છે. જે એમણે જીવનમાં સાક્ષાત અનુભવેલું છે.

શ્રી કૃષ્ણએ પણ શ્રીમદ ભગવત ગીતામાં કહ્યું છે કે “શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાનમ તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિય” ( શ્રદ્ધાવાન, તત્પર અને જીતેન્દ્રિય પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.) એટલે કોઈ પણ મનુષ્ય ધારેલું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. પણ તેના માટે સખત મહેનત કરવી જરૂરી છે. જેના માટે પ્રેરણા જરૂરી છે જે આપણને ‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી મળી રહે છે.

‘સત્યના પ્રયોગો’માં મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્ય ઉપર પ્રયોગો જ કરેલા છે. જેમાં બ્રહ્મચર્ય, ખોરાકના પ્રયોગો, ઉપવાસ તેમજ અધ્યાત્મના અનેક પ્રયોગો એમણે કરેલા છે. જેમાંથી આપણને પણ પ્રેરણા મળી શકે એમ છે.

બ્રહ્મચર્યના પાલન વિશે તેઓ જણાવે છે કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા માટે સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબુ મેળવવો જ પડે. તેના વગર બ્રહ્મચર્ય પાળવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. એ તેમનો જાત અનુભવ છે. જે અનુભવ આપણા જીવનમાં આપણને પ્રત્યક્ષ જોવા મળે. જે ખરેખર જીવનમાં ઉતારવા જેવું છે. જે એમના જીવનમાં અનેક પ્રયોગો થયા છે. તેની પ્રેરણા આપણને એમના ‘સત્યના પ્રયોગો’માં સહજ રીતે જોવા મળે છે. જે આપણને જીવન ઘડતરમાં પ્રેરણાદાયક બની શકે છે.

એમની આત્મકથા વાચતા આપણે શરૂઆતથી જ એક દીવાદાંડીરૂપ લાગે છે, જે ખરેખર સામાન્ય માનવમાંથી મહામાનવ સુધી પહોંચી શકે છે.

આમ, મહાત્મા ગાંધીજીની ‘સત્યના પ્રયોગો’ એક એવી આત્મકથા છે જે સામાન્ય માનવી પણ તેમાંથી પ્રેરણા મેળવીને ઉચ્ચ સ્થાન પર પહોંચી શકવા સમર્થ છે. તેમાંથી આપણને પોતાનામાં રહેલા દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને તેને બહાર ફેંકવા માટે પ્રેરણા મળે છે. એમની આત્મકથામાં નિરૂપાયેલાં પ્રત્યેક પ્રસંગો પોતાના વ્યવહાર જીવનમાંથી મોળતા પ્રસંગો છે, જે આપણે પણ પોતાના વ્યવહાર જીવનમાં અનુભવતા હોય છે એટલે આપણને પણ આપણામાં રહેલા દોષોને દુર કરવા માટેની પ્રેરણા મળી રહે છે. તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના જીવનમાં આગળ વધવા માટે સહજમાં પ્રેરણા મળી રહે છે.

ખરેખર ‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી મળતો બોધ આપણા જીવનને ઉધ્વગામી બનાવવા માટે પ્રેરણાસ્રોત બની રહે છે.

---

કુંકણા નિરવાન સી.  
પીએચ.ડી. સ્કોલર  
વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સુરત